

Zene és szabadság.

Váratlanul ért és nagyon meglepett, mikor Jeney Zoltán barátom felhívott és megkérdezte, hajlandó vagyok-e megtartani a Széchenyi Akadémia idei serlegbeszédét, melynek témája ezúttal a zene lenne. Nagy megtiszteltetés volt ez számomra, mert úgy éreztem, eddig e feladatra nálam hivatottabbak lettek kiválasztva, akik több tudással és tapasztalattal rendelkeznek. Az én szakterületemen előfordul ugyan, hogy előadásokat kell tartani, de ünnepi beszédet soha. Elvállaltam a felkérést, mert azon túl, hogy megtiszteltetés, megbecsülés és bizalom jele, alkalmat ad nekem arra, hogy megfogalmazzak néhány gondolatot, amelyek régóta és szinte állandóan foglalkoztatnak.

Előre kell bocsátanom, hogy húsz éves korom óta Ausztriában élek, nem vesztettem el magyar állampolgárságomat, azaz kettős állampolgár vagyok és 1993 óta az év egy részét csákerényi házámban töltöm, ahol műveim jelentős részét komponáltam.

* * *

Zenész vagyok.

Tudom-e, mi a zene?

Lehet ilyen vagy olyan.
Amolyan.

Elaltat, felébreszt, buzdít vagy lever.
Szórakoztat.
Megindít, megrendít, magával ragad.
Felszabadít??

Zene és szabadság?

Zenész vagyok, de irodalommal kezdem.

Két magyar költeményre gondolok.

Az egyik az „Irodalmi Újság“ 1956 november 2-i számában jelent meg.

A másik először 2011 április 5-én, ebben a teremben hangzott el és az „Élet és Irodalom“ 2011 április 29-i számában lett kinyomtatva.

Illyés Gyula tudta, kitapasztalta és megírta, hol mindenütt van zsarnokság. A szabadságról ebben a költeményben nem ejtett szót.

Nádas Péter kérde és keresi, „hol fellelhető“ a szabadság. Egy sor kérdésre így válaszol: „Nem tudom“. Ezután következik költeményében három sor:

„Ha az egészség hiánya betegség,
akkor a szabadság hiánya szolgaság.
Ezt viszont jól tudom.“

Mi köze mindennek a zenéhez? Megpróbálom elmondani. Saját magam tapasztalataiból és élményeiből indulok ki, mint zeneszerző és zenehallgató, mint egyén a társadalomban.

A családdal kezdem. Zene vett körül, bátyám csellójátéka és kamarazenélése, a His Master's Voice gramofon sellaklemezei és saját kezdetleges zongorajátékom, mindez a harmincas évek utolsó és a negyvenes évek első éveiben, viszonylag békés körülmények között. A gyerek számára ez természetes közegnek tűnt, reflexióra már koromnál fogva se adott sok lehetőséget.

1944-ben gyökeresen megváltozott a helyzet. Március 19-én, mint minden vasárnap, apámmal meglátogattuk nagyszüleimet Rákosszentmihályon. Mire visszaértünk, német tankokkal talákoztunk Budapest utcáin. Ami ezután következett, kisajátítás, zsidóház, védett ház, gettó, nagyszüleim deportálása Auschwitz-ba, majd bátyám elhurcolása Buchenwald-ba, bennem kitörölhetetlen nyomokat hagyott és brutálisan megéreztettem velem a szabadság hiányát. Számunkra az oroszok bejövetele tényleg felszabadulás volt. Hogy ezt mások nem így tapasztalták, csak később tudtam meg.

Néhány nyugalmasabb év következett. A zene ismét fontos szerepet kapott életemben és előbb-utóbb rájöttem, hogy ez a szerep egész életpályámat meg fogja határozni. Kadosa Pál privát növendéke voltam. 1951-ben felvettek a zeneakadémiára az ő osztályába, egyidejűleg a zeneszerzés szakra is. Apám üzletét közben – immár másodszor – kisajátították, és én, mint osztályidegen, csak Kadosa közbenjárására maradhattam a zeneakadémián. Ő még ösztöndíjat is szerzett nekem, ami családunk túlélését biztosította. Bizony nehéz volt összeegyeztetni iránta való vonzalmamat és hálámat a „Sztálin esküje“ kantátával, ami már akkor ambivalens érzéseket váltott ki belőlem.

De most már ideje, hogy végre rátérjek a zene és a szabadság viszonyára, ami az ötvenes években nem volt mentes konfliktusoktól, megalkuvásoktól, kényszerektől. A negyvenes évek második felében virágzó zenekultúra kezdett kibontakozni Magyarországon, az itteni legjobbak mellett kiváló vendégművészekkel, a különböző bel- és külföldi zenei irányzatok szabad áramlásával. Ennek vetett véget a „fordulat éve“. Szovjet barátaink a zenére is kiadták utasításukat. Andrej Zsdánov szabta meg, mit szabad és mit nem, számúzték nem csak a nyugati „formalizmust“, hanem Bartók számos művét is a hangversenytermekből és az úgynevezett „plénum“-okon Tyihon Hrennyikov mondta ki az ítéletet az elhangzott magyar művek felett (a hosszú életű Hrennyikov, akit a kétezres években még Vlagyimir Putyin is kitüntetett). Megszülettek a rendszert és Sztálin atyánkat dicsőítő tömegdalok.

Sajnos, számos zeneszerzőnk is behódolt, némelyek talán még meggyőződésből is. Itt nevek említésétől el szeretnék tekinteni, egy kivétellel. Kodály egyik ígéretes tanítványa volt egykor Szabó Ferenc, aki a háború előtt a Szovjetunióba emigrált és mint a Vörös Hadsereg őrnagya tért vissza. A kommunista hatalomátvétel után az ő kezébe került a magyar zenei élet irányítása. Én az ő növendéke voltam, bár Szervánszkynál szerettem volna tanulni. Szabó nem volt rossz tanár, mert igazában tehetséges zeneszerző volt, de mindenki félt tőle. Joggal. Fel szeretnék olvasni egy verset, amely róla szól. Gaál Zoltán barátom írta, akivel együtt jártam a zeneakadémiára és aki 1956 óta Svédországban él. A vers címe: „Ferenc“. Már a kétezres években keletkezett.

Ferenc

*Kár hogy nem láthatlak többé soha
mert ügyeinket nem tisztáztuk
Rám akartad tukmálni szemléleted
én vonakodtam s ellenkezni mertem
Egyszer annyira felbőszültél
hogy dühödben nyilvánosan
társadalomellenes és amorális
sőt mi több dilinós lénynek tituláltál
Alaposan rászédtek téged
s nem te voltál az egyedüli;
az öncsalással párosult csalásnak
s a csalással párosult öncsalásnak
akkoriban
milliók estek áldozatul*

*Meglehet ma is sokan elámulnak
 elámulnak és elkábulnak
 elkábulnak és elcsábulnak
 ámítanak s kábítanak
 kábítanak s csábítanak
 csupán az előjelek változtak meg
 Te képviselted a hatalmat
 hihetetlenül féltek tőled
 Tudom vigyázni kellett volna számra
 mikor egyszer váratlanul
 a főskola üres folyosóján
 ketten maradtunk
 Megfékezni nem lehetett
 szinte kiobbant belőlem a szó:
 Tanár úr
 ebben a szegény országban
 úgy érzem én magam
 mint a féreg ha fába szorult*

*Válaszod halk volt de határozott
 (a hangod ma is hallom)
 „Én is“*

Beszélgetésünk sajnós félbeszakadt

Azt hiszem, ehhez a vershez nem szükséges kommentárt fűzni.

1955-ben kissé engedett a nyomás. Beszivárogtak nyugatról Honegger, Hindemith és mások művei, előadták Ligeti öt darabját fúvósötösre – a hatodik kivételével, amelyik túl disszonánsnak találtatott. Kodály megírta a „Zrinyi szózatá“-t. Nagy hatást keltett Járdányi Vörösmarty-szimfoniája és Szervánszky József Attila Concerto-ja. A Járdányi-mű utolsó tétele a „Vén cigány“, Szervánszky fináléja a „Nagyon fáj“ volt. Ezek a művek bizony nem a szocialista realizmus jegyében születtek.

Nekem sikerült megszerezni egy antikváriumban Alban Berg „Lyrische Suite“-jének partitúráját és 1956 nyarán megkomponáltam első tizenkétfokú – dodekafon – zongoradarabjaimat.

Fellélegeztünk az októberi forradalom napjaiban. A zeneakadémián is megalakult a forradalmi tanács. Tagjai voltak többek között Bárdos Lajos, Szervánszky, Ligeti és néhány diák is. Azt hittük, most jobb lesz minden. November 4-ének reggele végét vetette a szabadság eufóriájának. Én rögtön tudtam, innen el kell menni. December 5-e éjjelén átléptem az osztrák határt. Ligeti Gyurinak ez néhány héttel később sikerült.

Bécsben kötöttem ki, szerencsém volt. Rockefeller-ösztöndíjjal sikerült folytatni és befejezni tanulmányaimat. Kiváló tanáraink voltak és hamar bekapcsolódtam a zenei életbe. Hihetetlenül sok új zenei élményben volt részem. Az egyik első hangversenyen Mahler 1. szimfóniáját és a „Sacre du printemps“-ot vezényelte Lorin Maazel, az operában Alban Berg „Wozzeck“-jét játszották és Boulez dirigálta a „Marteau sans maître“-t. Meg kell emlékezni zeneszerző tanáromról, Karl Schiskéről. Ő a túlnyomóan konzervatív környezetben úttörőnek számított. Elemezte velünk Sztravinszkij és a bécsi iskola műveit, előadatta darabjainkat és elvitt minket Darmstadtba, ahol az akkori zenei avantgarde gyűlt össze.

Darmstadt sajátos élményt jelentett. Az avantgarde jeles komponistái, Stockhausen, Boulez, Nono teljesen újat alkottak, ugyanakkor elhatárolták magukat mindenfajta zenei hagyománytól. Ez a radikális törés sokunknak nem volt szimpatikus. Nem szabadságot, hanem egyfajta kényszert hozott magával és dogmatizmusa engem – bár ellenkező előjellel – a zsdánovi doktrínákra emlékeztetett. Ennek a stilisztikai és esztétikai kényszernek persze senki se volt köteles alávetnie magát. Én mindig viszolyogtam az „egyedül boldogító“ ideológiáktól. Ráadásul nem érttem, hogy lehet egy avantgárdista próféta, mint Luigi Nono szenvedélyes kommunista, különösen a magyar forradalom leverése után.

Néhány évig eltartott, amíg kialakult bennem, mit is akarok tulajdonképpen és sikerült megtalálnom azt a hangot, azt a zenei nyelvet, amit azóta is sajátomnak érzek. Ennek lényege a meggyőződés, hogy a zene kommunikatív, közölni akar és valamilyen módon el kell jutnia a hallgatóhoz. És ez nem a stíluson múlik.

Itt elérkeztem mondanivalóm lényegéhez: hol és hogy nyilvánul meg a zenében a szabadság. Először a zeneszerzőről, az alkotó zenésről beszélek, belső és külső szabadságáról. A kettő szervesen összefügg.

Az alkotó akkor szabad, ha valóra tudja váltani azt, amit elképzelt, és megtalálja azokat az eszközöket, amelyek hozzásegítik ehhez. Az egyéniség sokféleképpen nyilatkozhat meg, különféle célok vezethetik. Van, aki harmóniára törekszik, van, aki belső vívódásainak ad kifejezést, van, aki hatalmába akarja keríteni a hallgatót, van, aki érzéki élvezetet akar nyújtani. Ha a szerző mindezt őszinte, belső indítatásból teszi, tehetséges és ura mesterségének, értékes zenét képes alkotni. Lehet, hogy zenéje azonnali megértéssel találkozik, lehet, hogy időbe telik, amíg felismerik értékeit, az is lehet, hogy ellenérzést vagy vitákat vált ki. Ha a szerző meg van győződve igazáról, hű tud maradni önmagához, akkor megőrzi belső szabadságát.

Ez nem könnyű feladat. A siker elkényeztetheti, a balsiker kedvét szegheti. Anyagi gondok kompromisszumokra kényszerítik. Elvesztheti önbizalmát, hiábavalónak találja azt, amit csinál. Mindez belső szabadságát veszélyezteti. De a legtragikusabb az, ha egy totalitáris rendszer betiltja műveit, emigrációba kényszeríti, életét is veszélyezteti. A huszadik században ez két ízben is megtörtént. Előtte nem volt példa erre Európa történetében.

Korlátok eddig is voltak és vannak ma is. A zeneszerző sohasem élt légüres térben. A társadalom, az intézmények mindig befolyásolták életét, működését. Nem volt teljesen szabad.

Ott voltak az egyházak. A katolikus liturgia évszázadokon át meghatározta a zene szerepét a szertartásokban. Mégis, mennyi nagyszerű, csodálatos, sokféle muzsika született ebből. Merném azt mondani: a hit hatványra emelte a zeneszerző belső szabadságát. Emellett alkotott ő világi zenét is, ahol érzelmeit, fájalmát és életörömét tudta kifejezésre juttatni. A protestáns egyházba bevonult a népének, ez talán a demokrácia első jele volt, hiszen a hívek aktívan tudtak részt venni az istentiszteleten. A zsinagógában hosszú ideig csak az énekhang volt megengedve, a mecsetekben a zene a müezzin recitációjára korlátozódott. Érdekes, hogy a hangszeres zene mindig problémát jelentett a vallásos életben. Hogy miért, arra itt nem tudok kitérni.

Hogy az állam is meghatározhatja a zene szerepét, arra Plátó elképzélései vagy a kínai és japán udvari zene lehet történelmi példa és elrettentő végletként a már említett hitleri Németország és sztálini Szovjetunió. (Itt szeretném felhívni a figyelmet a neves angol író, Julian Barnes legújabb regényére. Címe: „The noise of time“. Sosztákovicsról szól. Aki meg akarja tudni, hogy hat ki egy zseniális zeneszerző életére és munkásságára a totalitáris diktatúra, okvetlenül olvassa el a könyvet.)

A demokráciában két alapvető lehetőség van: vagy támogatja az állam a művészeteket, vagy nem. Európában többnyire szubvencionálja az állam a művészeteket, így a zenét is. Itt az elosztástól függ minden. Általában az intézmények, színházak, operaházak, zenekarok, múzeumok kapják a pénzt, maguk a művészek megrendelések vagy díjak, esetleg ösztöndíjak formájában. Hogy ezeket ki kapja, ki nem, szerencsés esetben független szakgrémiumok döntenek el. A skandináv államokban vagy Hollandiában a zeneszerzők még fizetést is kapnak, és műveik előadását is biztosítják.

Az Egyesült Államokban egész más a helyzet. Ott a művészetek nem kapnak állami támogatást, privát intézményekre, szponzorokra és mecénásokra vannak utalva, illetve a szabad piac uralkodik. Ez Európában is egyre inkább tért hódít, aminek eredménye az, hogy az alkotó művész, a zeneszerző, idővel vállalkozóvá, üzletemberré válik, és nem képes kizárólag művészetének szentelni idejét. Emellett meg kellene őriznie művészi szabadságát, függetlenségét. Reméljük, sikerülni fog ez neki, és nem szólnak bele, mit és hogyan alkosson.

Én jónéhány megbízatást kaptam pályám folyamán. Megegyeztünk a megbízóval, milyen együttesre írok, mi legyen a zenekar összeállítása, kik lesznek az előadók, mikor és hol lesz a bemutató, milyen hosszú legyen a darab. Hogy miről szóljon a mű, milyen legyen a formája, milyen stílusban íródjon, abba a megrendelőnek nem volt beleszólása, kivéve színpadi műveknél, ahol a darab témájáról meg kellett egyezni. Többnyire fizették a megbízatást, de gyakran csak a jogdíjakra számíthattam. Gondolom, hogy ez ma Magyarországon is így van.

Ha már pénzről volt szó, meg kell állapítani: a zeneszerzésből – és itt az úgynevezett komoly zenére gondolok - nem lehet megélni. Ez csak nagyon keveseknek sikerült eddig és ha igen, életük egy előrehaladott stádiumában. A zeneszerző mindig mást is csinált: vezényelt, előadóművész volt, tanított és mindezt magától értetődőnek tartotta. Ez ma is így van, és ezt tudomásul kell venni. Történelmi példa erre Mozart, akinek kiterjedt kapcsolatrendszerét éppen egy bécsi kiállítás dokumentálja.

Zenész vagyok.

Tudom-e, mi a zene?

Erre még nem adtam választ.

Megpróbáltam válaszolni arra, mennyire szabad egy zeneszerző.

De szabad-e maga a zene?

Szeretnénk, ha az lenne.

De ez nincs mindig így.

A zene mindenre használható.

Itt van a katonazene. „Fel, fel, vitézek, a csatára, a szent szabadság oltalmára...“, ez az induló a 48-as szabadságharcban lelkesítette a katonákat. Egy másik induló a „Radetzky-Marsch“. Az osztrák hadsereg ezzel indult az olasz szabadságharc leverésére. Ma a bécsi filharmónikusok újévi hangversenyén ütemes tapssal kíséri a nemzetközi közönség. Tudják-e, miről van szó? (Zárójelben megjegyezve: engem ma is idegesít a magyar hangversenytermek specialitása, az ütemes taps: mindig az „éljen Rákosi!“-t juttatja eszembe.)

A Marseillaise máig is Franciaország himnusza. „Előre, ország népe harcra, ma diadal vár, hív hazánk““öntözze rút vérük a határt“, furcsa szöveg ez manapság. A francia patriótákat ez nem zavarja. De franciák írták és komponálták az Internacionálét is: „és nemzetközivé lesz holnapra a világ“. A munkásmozgalom dalából később a Szovjetúnió himnusza lett. Nacionalizmus vagy internacionalizmus, a zene mindenre használható. A „Rule Britannia“ az angol kolonializmust dicsőíti, a gyarmatosítás himnusza. Haydn császárhű zeneszerző volt, megírta a „Gott erhalte“-t. A nácik ugyanerre a dallamra a „Deutschland, Deutschland über alles“-t énekelték.

Megannyi ellentmondás. De a zene ezt eltűri!

És mi mindent tőrnek el a zeneszerzők! Például a háborút, nem csak eltűrik, de még lelkesednek is érte. Így volt ez az első világháború kitörésekor. Maurice Ravel kis emberke volt, alkalmatlan a katonaságra, de keresztülvitte, hogy legalább teherautósoffőrként a frontra mehessen. A háború alatt Franciaországban bojkottálták a német zeneszerzők, Németországban a francia zeneszerzők műveit.

Most egy hosszabb idézet következik: „Kinyíltak a szemeim és megértettem korábbi érzéseimet a külföldiek ellen. Barátaim tudják, gyakran mondtam nekik: sohase tudtam mit kezdeni a külföldi zenével, minden külföldi zenével. Mindig üresnek, undorítónak, édeskésnek, hazugnak tűnt nekem. Kivétel nélkül.“ 1914 augusztus 28.-án írta ezt Alma Mahler-nek levelében Arnold Schönberg. Egy héttel később Anton von Webern: „A háborúba akarok menni, kell mennem.Istenem, csak győzzünk!“

Hihetetlen, kiábrándító! Csak az vigasztal, hogy Schönberg már a huszas években kijózanodott, visszatért a zsidó hitre, és 1938-ban, az emigrációban megírta esszéjét: „Egy négy pontból álló program a zsidóságról.“ A második világháború alatt Bécsben élő Webernről viszont tudjuk, hogy szimpatizált a nációkkal, holott azok műveit „elfajzott“ zenének minősítették.

Sötét képet festettem. Tényleg ilyen elvakultak és gyarlók a művészek? Tényleg ennyire vissza lehet élni a zenével?

Hiszem és tudom, hogy ez lehet másképpen is. Beszédem vége felé erről szeretnék beszélni. Ismét Nádas Pétert idézem:

„Gott! Welch Dunkel hier!
O grauenvolle Stille -
ami annyit tesz, hogy
Uram,
mily setét van itt ,
rémséggel telt némaság.“

Ezt Florestan énekli a börtönben Beethoven Fidelio-jában. De az opera folytatódik is. Kijönnek a rabok a börtönudvarra:

„O welche Lust, in freier Luft
den Atem leicht zu heben,
nur hier, nur hier ist Leben.“

Ami annyit tesz, hogy „Ó, milyen öröm, szabad levegőn fellélegezni, csak itt van élet.“ Aztán megjön a miniszter, aki felszabadítja a rabokat. „Es sucht der Bruder seine Brüder und kann er helfen, hilft er gern“. „Testvér keresi a testvért és segít, ha segíteni tud.“

„Alle Menschen werden Brüder“ („Minden ember testvérré lesz“), „Seid umschlungen Millionen“ („Átölelek, emberiség“, szószerint „milliók“), Schiller szavai a 9. szimfóniában, a felvilágosodás és humanizmus szavai és zenéje. A Nabucco „Szállj, gondolat“ kórusa, Don Carlos és Posa márki duettje Verdi operájában. Egyáltalán: Verdi. Egyike azon keveseknek, akiknél a zeneszerző zsenialitása és az emberi nagyság egy személyben testesül meg. Aki az Otello-t és a Falstaff-ot meg tudta komponálni, bebizonyította, mi mindenre képes a zene, úgy, hogy humánus tud maradni. Ellentétben Richard Wagnerrel. Wagner lenyűgöz és hatalmába kerít, Verdi felszabadít.

És itt van még a huszadik század két nagy magyar humanista zeneszerzője, Bartók és Kodály. Az egyik nem tudta elviselni a külső szabadság hiányát, a másik megőrizte szabadságát a sanyarú külső körülmények között is. Nincs jogunk megítélni, melyikük döntött helyesen, különösen nem a másik rovására. A „Cantata Profana“ utolsó szavai: „Az ő szájuk többé nem iszik pohárból, csak tiszta forrásból“. A „Zrinyi szózata“ utolsó szavai: „Kik szabad akarattal adtátok magatokat a veszedelemre, áldjátok a Urat!“

Szabad akarat. Sokan tagadják létezését, de nélküle nincs szabadság. Engem nem filozófiai vagy teológiai megfontolások győztek meg arról, hogy létezik szabad akarat. A második világháborúban egész Európában, Magyarországon is, emberek ezrei mentettek üldözött zsidókat, életük árán is. A brit történész, Martin Gilbert, dokumentálta ezt „The Righteous“, „Az Igazak“ című munkájában. Az Izrael-i Yad Vashem-ben emlékeznek meg róluk. Ezeknek az „Igazaknak“ többsége vallásos ember volt. Itt igazolódik be a „Zrinyi szózatá“-ból idézett szavaknak mélyebb értelme.

Néhány szót szeretnék még szólni az előadók szabadságáról a zenében. Ez megmutatkozik az írott kották értelmezésében, az improvizációban, sőt, bizonyos zenekultúrák lényegét teszi ki. Az indiai zene szigorú szabályokhoz van kötve, de ennek keretében a részleteket minden egyes zenei produkcióban az előadóművész határozza meg, aki így egyúttal zeneszerző is. Aztán gondoljunk az afro-amerikai zenére, a jazz-re is. Ne becsüljük le mindezek értékét a mi európai, írásos zenekultúránk mellett. Másféle viszonyt képviselnek a zenéhez, de nem kevésbé autentikus megnyilvánulásai az emberi

léleknek.

A zene a testhez, a szívhez, a lélekhez szól. Meggyőződésem, hogy szerencsés esetben a szépet, jót és igazat tudja mondani és ha nyitottan fogadjuk, megérezzük és megértjük lényegét, vágyainkat és reményeinket:

„Libera me, Domine, de morte aeterna“,

„Dona nobis pacem“

és valamennyire módosítva:

„Lux aeterna luceat *nos*“.

* * *

Köszönöm, hogy meghallgattak.